Το εορτολόγιο της Εκκλησίας ως κύριος παράγων στην εικονογράφηση Βυζαντινών ναών

Αρχιμ. Σίλας Κουκιάρης

Αθήνα, Ελλάδα

UDC 75.033.2:75.046.3
271.2–36–5
DOI: https://doi.org/10.2298/ZOG2044157K
Оригиналан научни рад

This article deals with some groups of saints in the iconographic programs of Byzantine churches. The main criterion for their presentation is the church calendar, more specifically, the fact that they are commemorated collectively in the liturgy. This iconographic practice seems to have first come into use in the churches of Constantinople, where the collective celebration (synaxis) of multiple saints took place. The largest group of saints commemorated in this way is the Seventy Apostles.

Keywords: liturgical commemoration of saints, presentation of groups of saints, Byzantine iconographic programs

Θέμα αυτού του άρθρου αποτελεί η απεικόνιση συγκεκριμένων συνόλων αγίων στα εικονογραφικά προγράμματα της εντοίχιας ζωγραφικής των βυζαντινών ναών. Βασικό κριτήριο για την απεικόνισή τους συνιστά το ημερολόγιο της Εκκλησίας, δηλαδή το γεγονός ότι οι άγιοι αυτοί εορτάζονται από κοινού. Αυτή η εικονογραφική πρακτική, απ' ό,τι φαίνεται, εφαρμόστηκε αρχικά σε ναούς της Κωνσταντινούπολης, στους οποίους γινόταν κοινός εορτασμός (σύναξις) πολλών αγίων. Το μεγαλύτερο σύνολο αγίων που εορτάζεται με αυτόν τον τρόπο είναι αυτό των Εβδομήκοντα Αποστόλων.

Λέξεις κλειδιά: λειτουργικός εορτασμός αγίων, απεικόνιση συνόλων αγίων, βυζαντινά εικονογραφικά προγράμματα

Σε αρκετούς βυζαντινούς ναούς του Βυζαντίου και σε περιοχές υπό την άμεση πολιτιστική του επιρροή συναντούμε απεικόνιση αγίων, συνήθως σε προτομή και σπανιότερα ολόσωμων, ο ένας δίπλα στον άλλο, οι οποίοι εορτάζουν την ίδια ημέρα. Ο κοινός εορτασμός των αγίων αυτών συντελεί ώστε η απεικόνισή τους να διαμορφώνεται ως ενιαίο εικονογραφικό θέμα, το οποίο οδήγησε στην ομαδοποίηση των εικονιζόμενων αγίων, έτσι ώστε πολλές ομάδες να αποκαλούνται με τον αριθμό των προσώπων από τα οποία αποτελούνται, π.χ. οι άγιοι Εβδομήκοντα (Ο΄), οι άγιοι Τεσσαράκοντα, οι άγιοι Δέκα.

Εκτός του εορτολογίου της Ορθοδόξου Εκκλησίας υπάρχουν και πρόσθετοι παράγοντες που επέδρασαν στην εικονογράφηση ομάδων αγίων σε βυζαντινούς ναούς. Ένας εξ αυτών των παραγόντων υπήρξε η συγκέντρωση, με την πάροδο του χρόνου, από τις κατά τόπους Εκκλησίες των ονομάτων πολλών μαρτύρων της πίστεως. Η συγκέντρωση αυτή απετέλεσε τον πυρήνα των αρχαίων Μαρτυρολογίων του 4ου αιώνα.[1] Για παράδειγμα, από τα Μαρτύρια των αγίων Πολυκάρπου (†156) και Πιονίου (3ος αιώνας) πληροφορούμαστε ότι η μνήμη τους εορταζόταν με επισημότητα κάθε χρόνο από ολόκληρη την χριστιανική κοινότητα της Σμύρνης.[2]

Επίσης, η κατάτμηση των λειψάνων των μαρτύρων συνετέλεσε στην διασπορά τους σε όλη την οικουμένη.[3] Κατά τον 4ο αιώνα είχε λάβει τόση μεγάλη έκταση ο πόθος των τοπικών Εκκλησιών, αλλά και των πιστών, να αποκτήσουν λείψανα μαρτύρων, ώστε ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος Α΄ προσπάθησε, χωρίς αποτέλεσμα, να περιορίσει την μεγάλη διασπορά τους.[4] Επιπροσθέτως, ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες οι πιστοί εξωράϊζαν πολυτελώς τους τάφους των μαρτύρων με αποτέλεσμα οι συγκεκριμένοι χώροι να καθίσταντο αντάξιοι της αίγλης των ηρώων της θριαμβεύουσας πίστεως.[5] Όταν δε ανοικοδομήθηκαν ναοί σίγουρα θα προέκυψε βασικός λόγος να εικονογραφηθούν οι άγιοι, τα λείψανα των οποίων βρίσκονταν στους ναούς αυτούς.

Η πολυπληθέστερη ομάδα που απεικονίσθηκε σε βυζαντινούς ναούς είναι αυτή των Εβδομήκοντα Αποστόλων (Ο΄), η *Σύναξις* των οποίων τελείται την 4η Ιανουαρίου και αναφέρεται στον Συναξαριστή (κώδ. Δ΄ 43) της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, χρονολογούμενου τον 11ο αιώνα.[6] Η πρώτη απεικόνιση του θέματος, με έν-

---

[1] Το αρχικό Μαρτυρολόγιο της Ρώμης είναι το Depositio Martyrum Episcoporum, του έτους 354, και υπάρχουν επίσης το Συριακό, χρονολογούμενο κατά τα έτη 411/412 και της Βόρειας Αφρικής, της Καρθαγένης, του έτους 505. Ἀ. Φυτράκης, *Λείψανα καὶ τάφοι Μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Αθήνα 1955, 72–73.

[2] *Ibid*., 69.

[3] *Ibid*., 109.

[4] *Ibid*., 111.

[5] A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique* I, Paris 1943, passim; idem, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique* II, Paris 1946, passim; Φυτράκης, *Λείψανα καὶ τάφοι Μαρτύρων*, 56.

[6] Μητρ. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήνα 2010, 51. Οι Εβδομήκοντα Απόστολοι δεν καταγράφονται ούτε στο Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας, το οποίο χρονολογείται μεταξύ του 878 και του 893 (cf. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix nº 40, Xe siècle* I, Roma 1962, 174–175), ούτε στα χειρόγραφα του Συναξαρίου της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογημένα κατά τον 10ου αιώνα (μνημονεύονται όμως σε έντυπα αντίγραφα, cf. H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis*, Bruxelles 1902, 367.25–370.22, ιδιαίτερα 369.43–45) ούτε στο Συναξάριο του Τυπικού της Μονής της Θεοτόκου Ευεργέτιδος, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 11ου αιώνα (cf. R. H. Jordan, *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis. September – February*, Belfast 2000, 394–399).

Εικ. 1. Μυστράς, Παντάνασσα. Ορισμένοι εκ των Εβδομήκοντα Αποστόλων
Fig. 1. Mystras, Pantanassa monastery. Some of the Seventy Apostles

δεκα από τους Εβδομήκοντα Αποστόλους, σώζεται στα ψηφιδωτά του Οσίου Λουκά (αρχές 11ου αιώνα) και ακολουθούν ο ναός της Οδηγήτριας – Αφεντικού (1311/12–1322) με δεκαπέντε μορφές και της Παντάνασσας (1428) στον Μυστρά με τριάντα οκτώ (εικ. 1), ενώ από την μεταβυζαντινή περίοδο η εικονογράφηση των Ο΄ εντοπίζεται σε οκτώ μνημεία.[7] Η αναφορά των προσώπων που συνέβαλαν στο εικονογραφικό πρόγραμμα των προαναφερθέντων μνημείων, καθώς και η περίοδος κατά την οποία εικονογραφήθηκαν, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η απεικόνιση των Ο΄ Αποστόλων απετέλεσε μία αντίδραση των Ορθοδόξων στο παπικό πρωτείο της Ρώμης.[8]

Έτερο εικονογραφικό θέμα είναι αυτό των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, οι οποίοι μαρτύρησαν στην λίμνη της Σεβαστείας επί Λικινίου (307–328) από τον ηγεμόνα Αγρικόλα. Εκτός της αναπαραστάσεως του μαρτυρίου τους στην παγωμένη λίμνη,[9] εικονίζονται κρατώντας σταυρό ο ένας δίπλα στον άλλο, συνήθως σε μετάλλια ή και σε προτομή. Την παρατακτική αυτή απεικόνιση συναντούμε σε αρκετά μνημεία από τις αρχές του 10ου αιώνα έως και τους μεταβυζαντινούς αιώνες[10] (εικ. 2). Οι άγιοι Τεσσαράκοντα εικονογραφούνται είτε με την σειρά που αναφέρονται στο Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως είτε χωρίς αυτήν, ενώ από τον 16ο αιώνα σε πέντε μνημεία παρουσιάζονται με την σειρά των ονομάτων του Δοξαστικού του εσπερινού της εορτής τους την 9η Μαρτίου.[11] Η απεικόνισή τους ο ένας δίπλα ή απέναντι στον άλλο αποδεικνύει ότι αποτελούν ένα εικονογραφικό θέμα, το οποίο δημιουργήθηκε από τον κοινό εορτασμό τους την 9η Μαρτίου. Αξίζει να αναφερθεί ότι η *Σύναξις* τους ετελείτο στο Μαρτύριό τους, πλησίον του Χαλκού Τετραπύλου και σε έξι ακόμα ναούς της Κωνσταντινουπόλεως.[12]

Από τις εικονογραφικές ομάδες που συναντώνται συχνά στα παλαιοχριστιανικά μνημεία είναι αυτή των Δώδεκα Αποστόλων.[13] Παρά το ότι οι απόστολοι μαρτύρησαν σε ξεχωριστή ημερομηνία ο καθένας και σε διαφορετικό τόπο, η Εκκλησία, λόγῳ του υπερβολικού ζήλου και των κόπων τους για την διάδοση του Χριστιανισμού, όρισε η μνήμη τους να εορτάζεται από κοινού την 30η Ιουνίου. Η εορτή αυτή, η οποία εορταζόταν ιδιαίτερα σε πέντε ναούς της Βασιλεύουσας,[14] καταγράφεται ήδη στο Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας, που χρονολογείται μεταξύ του 878 και του 893 και δημοσιεύθηκε βάσει ενός χειρογράφου του 10ου αιώνα, όπως και σε κώδικες του 10ου–11ου αιώνος.[15] Η απεικόνιση των Δώδεκα Αποστόλων, σε μετάλλια ή σε προτομή ή και ολόσωμοι, ως ενίαιο εικονογραφικό θέμα «*στην Δύση από τον 4ο αιώνα, είναι συμβολικό και ανάγεται στον ουράνιο κόσμο και παριστά την επευφημία από την επουράνια σύγκλητο των Αποστόλων του παμβασιλέα Χριστού*».[16] Η αναφορά της εορτής της Συνάξεως των Δώδεκα Αποστόλων σε κώδικες του 10ου αιώνα προφανώς υποδηλώνει ότι η εικονογράφησή τους ως ενιαίο εικονογραφικό θέμα στα βυζαντινά μνημεία δύναται να λαμβάνει εορτολογικό χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να αποβάλλει και τον συμβολική του διάσταση. Εντούτοις πρέπει να σημειωθεί ότι δύο ακόμα παραστάσεις, στις οποίες εμφανίζονται οι Απόστολοι, αυτές της

7 Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Η Σύναξη των Ο΄ Αποστόλων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία*, Κληρονομια 18/2 (Θεσσαλονίκη 1986) 289–300.

8 *Ibid*., 299–300.

9 Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, 96, όπου και η βιβλιογραφία.

10 Г. Н. Логвин, *София Киевская*, Киев 1972, 50, σχ. 13, εικ. 80–102; П. Мијовић, *Менолоī. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 425; Б. Тодић, *Грачаница: сликарсшво*, Београд 1988, 126 όπου και σχετικά παραδείγματα; С. Габелић, *Манасшир Лесново*, Београд 1998, 52, 59–61.

11 Архим. С. Кукиjарис, *Предсшаве шройара у йосшвизаншијском сликарсшву*, ЗЛУМС 32–33 (2003) 167–168.

12 Mateos, *Le Typicon* I, 244–245; Delehaye, *Synaxarium*, στ. 524; Εὐστρατιάδης, *Ἁγιολόγιον*, 52; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l' Empire Byzantin*, Paris 1953, 498–501.

13 Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Μνημειακή ζωγραφική (π. 300–726)*, Αθήνα 1991, 91, 97, 100, 103–104.

14 Delehaye, Synaxarium, στ. 779; Janin, *La géographie ecclésiastique*, 46–56.

15 Cf. Mateos, *Le Typicon* I, 326–327; Delehaye, *Synaxarium*, στ. XI, 779.

16 Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη*, 131.

Εικ. 2. Λέσνοβο, Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Οι Σαράντα Μάρτυρες
Fig. 2. Lesnovo, Monastery of the Holy Archangel Michael. Forty Martyrs of Sebaste

Αναλήψεως και της Κοινωνίας των Αποστόλων, δεν υπαγορεύθηκαν από το εορτολόγιο, αλλά από τις διηγήσεις των Ευαγγελιστών. Όσον αφορά συγκεκριμένες απεικονίσεις των Δώδεκα Αποστόλων, αυτοί εικονογραφούνται ως ενιαίο εικονογραφικό θέμα, ολόσωμοι στην κόγχη του Ιερού Βήματος της Πρωτόθρονης στο Χαλκί της Νάξου (6ος–7ος αιώνας),[17] σε μετάλλια στο μωσαϊκό της αψίδος της Μονής Σινά (550–565)[18] και σε αρκετά μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά μνημεία[19] (εικ. 3).

Οι άγιοι Πέντε Μάρτυρες Ευστράτιος, Αυξέντιος, Ευγένιος, Μαρδάριος και Ορέστης εορτάζουν την 13η Δεκεμβρίου,[20] μαρτύρησαν επί Διοκλητιανού (284–305) και Μαξιμιλιανού (285–305) και η καταγωγή τους ήταν από την πολίχνη Αραύρακα της Αρμενίας.[21] Η *Σύναξις* των αγίων εορταζόταν στο Αποστολείο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, πλησίον της Αγίας Σοφίας, ενώ η εορτή τους αναφέρεται τόσο στο Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας, όσο και σε κώδικα του έτους 1050.[22] Η Ντ. Μουρίκη παρατήρησε ότι η διάδοση των προσωπογραφιών των Πέντε Μαρτύρων ίσως προέρχεται από την Αρμενία, την χώρα καταγωγής τους, η οποία ήταν ζωτικής σημασίας για το κράτος του Βυζαντίου και ειδικότερα τον 11ο αιώνα, περίοδο που καθιερώθηκε η παράδοση της εικονογραφίας τους.[23] Η βυζαντινή επίδραση στην απεικόνιση των συγκεκριμένων μαρτύρων επιβεβαιώνεται και από την τοποθέτησή τους στην διακόσμηση του θόλου του Παλατίνου Παρεκκλησίου στο Παλέρμο το έτος 1143 από Έλληνες ψηφιδογράφους.[24] Κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο οι μάρτυρες εικονίζονται στην Παναγία των Χαλκέων στη Θεσσαλονίκη (1028),[25] στην Νέα Μονή Χίου (μέσα 11ου αιώνα),[26] στην Μονή Δαφνίου (1080 περ.)[27] και στον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη στην Καστοριά (1160–1180),[28] ενώ κατά τους υστεροβυζαντινούς αιώνες στον Αϊ – Στράτηγο Επάνω Μπουλαριών της Μάνης,[29] στα ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας (1315–1321)[30] (εικ. 5) και σε αρκετούς ναούς της Σερβίας του 14ου αιώνα.[31]

Ακόμα μία εικονογραφούμενη ομάδα αγίων, επίσης αποτελούμενη από πέντε μάρτυρες, είναι αυτή των Ακινδύνου, Πηγασίου, Ανεμποδίστου, Αφθονίου και Ελπιδοφόρου, οι οποίοι εορτάζουν την 2α Νοεμβρίου και μαρτύρησαν στην Περσία επί Σαβωρίου (330), όταν στην Κωνσταντινούπολη βασίλευε ο Μέγας Κωνσταντίνος. Η *Σύναξις* των αγίων ετελείτο στο Μαρτύριό τους στο Δεύτερον και η εορτή τους αναφέρεται τόσο στο Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας, όσο και στον κώ-

[17] N. Ζίας et al., *Νάξος. Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1989, 34, εικ. 7.

[18] Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη*, 78, εικ. 38.

[19] Όπως στην κρύπτη του Οσίου Λουκά (αρχές 11ου αιώνα) (Ν. Χατζηδάκη, *Όσιος Λουκάς*, Αθήνα 1996, εικ. 73–76), στους δύο τρουλλίσκους του διακονικού της Μονής της Χώρας (1315–1321) (P. Underwood, *The Kariye Djami* III, New York 1966, 526–527), στον Άγιο Ιωάννη στο Κεραμί της Νάξου (δεύτερο μισό 13ου αιώνα) (Ζίας et al., *Νάξος*, 93), στον Άγιο Δημήτριο στα Καμπιάνικα Κυθήρων (14ος αιώνας) (M. Chatzidakis, I. Bitha, *Corpus of the Byzantine wall-paintings of Greece. The island of Kythera*, Athens 2003, 146).

[20] Delehaye, *Synaxarium*, στ. 305; Ευστρατιάδης, *Άγιολόγιον*, 153.

[21] Η βιογραφία του συντάχθηκε από τον Συμεών τον Μεταφραστή. PG 116, στ. 468–506.

[22] Cf. Mateos, *Le Typicon* I, 128–129. Delehaye, *Synaxarium*, στ. XX.

[23] Ντ. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου* I, Αθήνα 1985, 162, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και παραδείγματα.

[24] T. Velmans, *Βυζάντιο. Τέχνη και Διακόσμηση*, Αθηνα 2004, 130, εικ. 46.

[25] Δ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954, 55, εικ. 18.

[26] Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής*, 157–162.

[27] Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, *Αναζητώντας τον ιδρυτή της Μονής Δαφνίου*, ΔΧΑΕ 40 (2019) 196, 208.

[28] Σ. Πελεκανίδης, Μ. Χατζηδάκης, *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα. Καστοριά*, Αθήνα 1984, 52.

[29] Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, 404, εικ. 19.

[30] P. Underwood, *The Kariye Djami* I, New York 1966, 152, εικ. 147–151.

[31] И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 132, 142, 174, 176; για το Κούτσεβιστε cf. С. Габелић, *Забелешке из Кучевишта*, Зограф 31 (2006–2007) 125–128. Επίσης, στον Άγιο Νικόλαο Bolnički (1330–1340) (Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 39), στην Ανάληψη της Раваница (1385–1387) (Б. Живковић, *Раваница. Цртежи фресака*, Београд 1990, 40) και στον Άγιο Στέφανο του Конче (1366–1371) (С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008, 243).

Εικ. 3. Μονή Οσίου Λουκά. Οι απόστολοι Πέτρος, Παύλος, Ιωάννης ο Θεολόγος και Βαρθολομαίος
Fig. 3. Monastery of Hosios Loukas. Holy Apostles Peter, Paul, John the Theologian and Bartholomew

δικα T. III.16 της Μποντλιάνειας Βιβλιοθήκης, χρονολογούμενο το έτος 1307.[32] Η πρωϊμότερη απεικόνιση των μαρτύρων σώζεται στο Direkli Kilise της Καππαδοκίας (976–1025)[33] και ακολουθούν τα ψηφιδωτά της Μονής Δαφνίου (1080 περ.).[34] Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο συναντούμε εικονογραφημένους τους αγίους στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους (1300 περ.),[35] σε δύο ναούς της Κρήτης, στον Άγιο Γεώργιο στο Κουνένι (1283/84) και στους Αγίους Αποστόλους στο Δρυ Σελίνου των Χανίων (1382–1391),[36] καθώς και σε πέντε ναούς της Σερβίας, οι οποίοι χρηματοδοτήθηκαν από Σέρβους άρχοντες,[37] και τέσσερα μνημεία της Αχρίδος.[38] Η εικονογράφηση του μαρτυρίου των αγίων αυτών σε δεκαεπτά εντοίχια Μηνολόγια και σε έξι Μαρτυρολόγια,[39] καθώς και η παρουσία της ομάδας των συγκεκριμένων μαρτύρων σε μεγάλο αριθμό ναών, αποδεικνύει την επίδραση του εορτολογίου στην δημιουργία του συνοπτικού κύκλου των αγίων της 2ας Νοεμβρίου που ακολουθεί την αρχαία παράδοση της Εκκλησίας.[40]

Ιδιαίτερη εικονογραφική ομάδα συνιστούν οι τέσσερεις μάρτυρες, Ναζάριος, Γερβάσιος, Προτάσιος και Κέλσιος, οι οποίοι εορτάζουν στις 14 Οκτωβρίου. Η εορτή τους αναφέρεται τόσο στο Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας, όσο σε κώδικα του 12ου αιώνα,

32 Mateos, *Le Typicon* I, 88–89. Delehaye, *Synaxarium*, στ. 187–190, XVI.

33 N. Thierry, M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce région du Hasan Dağı*, Paris 1963, 186.

34 Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, *Αναζητώντας τον ιδρυτή*, 196, 209.

35 Δ. Καλομοιράκης, *Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου*, ΔΧΑΕ 15 (1989–1990) 206, 214.

36 I. Spatharakis, *Dated Byzantine wall paintings of Crete*, Leiden 2001, 121–122.

37 Ђорђевић, *Зидно сликарсшво срūске власшеле*, 132, 142, 161, 174, 179; για το Κούτσεβιστε cf. Габелић, *Забелешке из Кучевишта*, 126–127.

38 Грозданов, *Охридско зидно сликарсшво XIV века*, 39, 91, 145; Г. Суботић, *Охридскаша сликарска школа од XV век*, Охрид 1980, 22.

39 Мијовић, *Менолоī*, 324, 365; Л. М. Евсеева, *Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневековного художника*, Москва 1998, 248; Αρχιμ. Σ. Κουκιάρης, *Μηνολόγια και Μαρτυρολόγια στην μνημειακή ζωγραφική του ελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 2018, σποράδην.

40 Delehaye, *Synaxarium*, στ. 137–138; Εὐστρατιάδης, *Ἁγιολόγιον*, 343.

Εικ. 4. Κρήτη, Χαλέπα, Αγία Μαρίνα. Τέσσερεις εκ των αγίων Δέκα
Fig. 4. Crete, Halepa, Church of Hagia Marina. Four of the Ten Holy Martyrs of Crete

ενώ η *Σύναξις* των αγίων ετελείτο στην Μονή Κρονίκης, πλησίον του Αγίου Θεοδώρου στο Σκαφείδιον.[41] Οι άγιοι υπήρξαν Ρωμαίοι στην καταγωγή και μαρτύρησαν στα Μεδιόλανα κατά τους χρόνους του Νέρωνος (54–68). Την πρώτη απεικόνιση των μαρτύρων συναντούμε στα ψηφιδωτά του Αγίου Βιταλίου στην Ραβέννα (540–547), των οποίων η τέχνη έχει αυτοκρατορικό χαρακτήρα και μιμείται πρότυπα της Κωνσταντινουπόλεως.[42] Επίσης εικονίζονται, από όσο ξέρω, σε αρκετούς υστεροβυζαντινούς ναούς της Σερβίας.[43] Η αναπαράσταση του μαρτυρίου τους ή η κατά παράταξη τους απεικόνιση σε Μηνολόγια, καθώς και η απεικόνιση του μαρτυρίου τους σε δεκατέσσερα τοιχογραφημένα Μηνολόγια του ελλαδικού χώρου,[44] υποδηλώνουν ότι στην εικονογραφική ομαδοποίησή τους συνετέλεσε το εορτολόγιο της Εκκλησίας.

Η αγία Σοφία και οι τρεις θυγατέρες αυτής, Πίστις, Ελπίς και Αγάπη, κατάγονταν από την Ιταλία, μαρτύρησαν επί βασιλείας του Αδριανού (117–138) και η μνήμη τους εορτάζεται την 17η Σεπτεμβρίου.[45] Σύντομος βίος των αγίων περιλαμβάνεται στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β΄ (985 περ.).[46] Μόνο σε δύο μνημεία εικονογραφούνται ως ενιαίο θέμα και συγκεκριμένα στις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου των Αγίων Ιωακείμ και Άννης στην Αγία Σοφία του Κιέβου (1040 περ.)[47] και στην Αγία Σοφία στο

41 Cf. Mateos, *Le Typicon* I, 68–69; Delehaye, *Synaxarium*, στ. 137–138. Να σημειωθεί ότι στο Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας δεν έχει διατηρηθεί η πληροφορία για το πού ετελείτο η μνήμη των αγίων, αλλά μόνο σε ορισμένα χειρόγραφα του Συναξαρίου της Κωνσταντινουπόλεως.

42 Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη*, 114.

43 Όπως στην Μονή Παντοκράτορος της Дечани (М. Марковић, *Појединачне фигуре светитеља у наосу и параклисима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 255–256, 263), στον Άγιο Νικόλαο της Псача (1366–1371) (Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, 174), στην Богородица Љевишка (1309–1313) (Б. Живковић, *Богородица Љевишка. Цртежи фресака*, Београд 1991, 19), στην Раваница (Живковић, *Раваница*, 40, 43), και στον νάρθηκα της Μονής του Ευαγγελισμού στην Грачаница (1560) (Тодић, *Грачаница*, 247).

44 Мијовић, *Менолог*, 264, 293, 322, 351, 364; Евсеева, *Афонская книга образцов*, 242; Κουκιάρης, *Μηνολόγια και Μαρτυρολόγια*, σποράδην.

45 Delehaye, *Synaxarium*, στ. 51; Εὐστρατιάδης, *Ἁγιολόγιον*, 394. Δεν αναφέρονται σε πιο παλιό Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας που χρονολογείται μεταξύ του 878 και του 893 (cf. Mateos, *Le Typicon* I, 38–39).

46 PG 117, στ. 53.

47 Логвин, *София Киевская*, 50.

Εικ. 5. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας. Οι άγιοι Ευστράτιος, Αυξέντιος, Μαρδάριος, Ευγένιος και Ορέστης
Fig. 5. Constantinople, Chora Monastery. Sts. Eustratios, Auxentios, Eugenios, Mardarios and Orestes

Σπήλαιο Μυλοποτάμου στα Κύθηρα (τελευταίο τέταρτο 13ου αιώνα) (εικ. 6).[48] Το γεγονός της απεικονίσεως του μαρτυρίου τους ή της κατά παράταξιν εικονογραφήσεώς τους σε αρκετά Μηνολόγια[49] επιβεβαιώνει και στην περίπτωση αυτή ότι βασικός παράγων της εμφανίσεώς τους στην τέχνη υπήρξε το εορτολόγιο της Εκκλησίας.

Η μνήμη των αγίων Τριών Παίδων, Ανανίου, Αζαρίου και Μισαήλ, και του προφήτου Δανιήλ εορτάζεται την 17η Δεκεμβρίου και την Κυριακή προ της Χριστού Γεννήσεως, ενώ η Σύναξίς τους, σύμφωνα τόσο με το Συναξάριο του Τυπικού της Μεγάλης Εκκλησίας, όσο και με το Συναξάριο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως, ετελείτο στη Μεγάλη Εκκλησία.[50] Σημαντικότερο παράδειγμα εικονογραφήσεως των αγίων υπάρχει στην ψηφιδωτή διακόσμηση της Μονής της Χώρας (1315–1321).[51] Δεδομένου ότι στην παρούσα μελέτη η προσοχή μας στρέφεται κυρίως προς τους αγίους της χριστιανικής εποχής, και όχι στους προσωπικότητες της Παλαιάς Διαθήκης, επί του παρόντος αρκεί να αναφερθεί μόνο το ότι οι εν λόγω άγιοι απεικονίζονταν μαζί.

Τέλος, σε αρκετούς βυζαντινούς ναούς εικονίζονται δύο ή τρεις άγιοι, οι οποίοι συμμαρτύρησαν και συναποτελούν μία εικονογραφική ομάδα, όπως οι άγιοι Σέργιος και Βάκχος (7 Οκτωβρίου), Πρόβος, Τάραχος και Ανδρόνικος (12 Οκτωβρίου), οι άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός από την Ασία και η μητέρα τους Θεοδότη (1 Νοεμβρίου), Ακεψιμάς, Ιωσήφ και Αειθαλάς (3 Νοεμβρίου), Μηνάς, Βίκτωρ και Βικέντιος (10 Νοεμβρίου), Γουρίας, Σαμωνάς και Άβιβος (15 Νοεμβρίου), Μανουήλ, Σαβέλ και Ισμαήλ (17 Ιουνίου), Μηνάς, Ερμογένης και Εύγραφος (10 Δεκεμβρίου), Φιλήμων, Λεύκιος και Αγαθόνικος (14 Δεκεμβρίου), οι άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός από την Αραβία (17 Οκτωβρίου) και από τη Ρώμη (1 Ιουλίου), Φλώρος και Λαύρος (18 Αυγούστου) κ.ά. Οι περισσότερες εξ αυτών των ομάδων εικονογραφούνται στα ψηφιδωτά και στις τοιχογραφίες της Μονής της Χώρας.[52]

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί τουλάχιστον ένα παράδειγμα ομάδας αγίων που ήταν σεβαστοί και ζωγραφισμένοι στις τοπικές κοινότητες. Οι Άγιοι Δέκα μαρτύρησαν επί Δεκίου (249–251) στην Κρήτη και η καταγωγή τους ήταν από διάφορες πόλεις της νήσου, η δε Σύναξις αυτών στις 23 Δεκεμβρίου ετελείτο στην Κωνσταντινούπολη στο Μαρτύριο του Αγίου Στεφάνου κοντά στο προάστιο της Πλακιδίας.[53] Κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο συναντούμε την εικονογράφηση του μαρτυρίου τους σε μικρογραφία του κώδ. Δ 51 (φ. 127α) της Μεγίστης Λαύρας, χρονολογούμενου τον 11ο αιώνα.[54] Στην μνημειακή τέχνη ως μία εικονογραφική ομάδα σώζονται στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Σμάρι Πεδιάδος Ηρακλείου (1320/21) και σε δεκατέσσερεις ακόμα χρονολογημένους[55] και τρεις αχρονολόγητους ναούς της Κρήτης[56] (εικ. 4). Σε αυτό το

48 Chatzidakis, Bitha, *Corpus of the Byzantine wall-paintings*, 294–295. Οι αγίες εικονίζονται στο τέμπλο, στην θέση του επωνύμου αγίου.

49 Мијовић, *Менолоī*, 260, 287, 318, 346, 349, 363, 377; Евсеева, *Афонская книга образцов*, 235; Κουκιάρης, *Μηνολόγια και Μαρτυρολόγια*, σποράδην.

50 Cf. Mateos, *Le Typicon* I, 136–137; Delehaye, *Synaxarium*, 318–320; Ευστρατιάδης, *Άγιολόγιον*, 107.

51 Underwood, *Kariye Djami* I, 50, πίν. 79–80.

52 *Ibid*., 152–153.

53 Cf. Mateos, *Le Typicon* I, 142–143; Delehaye, *Synaxarium*, 337–340, ιδιαίτερα 340.5–340.7.

54 Мијовић, *Менолоī*, 195–196, 332, 354, 367, 382. Οι άγιοι εικονίζονται ολόσωμοι στο Ελληνογεωργιανό Μηνολόγιο (Евсеева, *Афонская книга образцов*, 260, νουμ. 104).

55 Spatharakis, *Dated Byzantine wall paintings*, 53, 61, 88, 91, 98, 103, 112, 120, 122, 128, 159, 164, 171, 178, 195.

56 Idem, *Byzantine wall paintings of Crete II. Mylopotamos province*, Leiden 2010, 99, 129, 153.

σημείο πρέπει να τονισθεί ότι κατά την διάρκεια της Ενετοκρατίας παρατηρείται στροφή προς την τοπική αγιολογία και έτσι αναβιώνει η τιμή προς τους αγίους Δέκα, οι οποίοι υπήρξαν οι δημοφιλέστεροι μάρτυρες στην Κρήτη.[57] Επί το πλείστον οι άγιοι εικονίζονται σε προτομή και λιγότερο σε μετάλλια, ενώ, από όσο γνωρίζω, οι συγκεκριμένοι μάρτυρες δεν εμφανίζονται σε ναούς εκτός Κρήτης, αφού πρόκειται περί ενός εικονογραφικού θέματος, βασιζόμενου στην κοινή καταγωγή των αγίων.

Η εικονογράφηση των προαναφερθέντων ομάδων αγίων βασίσθηκε και υπαγορεύθηκε από το εορτολόγιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας και εφαρμόσθηκε σε αυτοκρατορικά μνημεία της Κωνσταντινουπόλεως, αφού σε πολλούς εξ αυτών ετελείτο η *Σύναξις* ορισμένων από τους αγίους αυτούς. Η εικονογραφική αυτή πρακτική συναντάται σταθερά από τον 13ο και τις αρχές του 14ου αιώνα και στα μεγάλα σερβικά μνημεία, τα οποία χρηματοδότησαν Σέρβοι ηγεμόνες.[58]

Επίσης κάποιοι έτεροι παράγοντες, όπως το ενδεχόμενο κατοχής λειψάνων αγίων των προαναφερθέντων ομάδων σε βυζαντινούς και σερβικούς ναούς, καθώς και η τιμή που πιθανώς θα απέδιδαν οι κατά τόπους Εκκλησίες λόγω καταγωγής ή θαυμάτων ορισμένων αγίων, θα επέδρασαν επιπλέον στην έκταση που έλαβε το φαινόμενο της εικονογραφήσεως ομάδων αγίων.

Εικ. 6. Κύθηρα, Σπήλαιο Μυλοποτάμου, Αγία Σοφία. Οι αγίες Σοφία, Πίστις, Ελπίς και Αγάπη
Fig. 6. Kythera, Mylopotamos, cave Church of Hagia Sophia. Sts. Sophia, Pistis, Agape and Elpis

[57] Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, *Βυζαντινή αγιολογική βιβλιογραφία*, Αθήνα 2002, 106.

[58] Б. Тодић, *Сӣаро Наīоричино*, Београд 1993, 124; Д. Војводић, *Зидно сликарсӣво цркве свеӣоī Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 89–91.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

Γκιολές Ν., *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Μνημειακή ζωγραφική (π. 300–726)*, Αθήνα 1991 [Gkioles N., *Palaiochristianikē technē. Mnēmeiakē zōgraphikē (p. 300–726)*, Athēna 1991].

Δρανδάκης Ν. Β., *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995 (Drandakēs N. V., *Vyzantines toichographies tēs Mesa Manēs*, Athēna 1995).

Εὐαγγελίδης Δ. Ε., *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954 (Euangelidēs D. E., *Ē Panagia tōn Chalkeōn*, Thessalonikē 1954).

Εὐστρατιάδης Μητρ. Σ., *Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Αθήνα 2010 (Eustratiadēs Mētr. S., *Agiologion tēs Orthodoxou Ekklēsias*, Athēna 2010).

Ζίας Ν. et al., *Νάξος. Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1989 (Zias N. et al., *Naxos. Vyzantinē technē stēn Ellada*, Athēna 1989).

Καλομοιράκης Δ., *Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου*, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 15 (1989–1990) 197–220 [Kalomoirakēs D., *Ermēneutikes paratērēseis sto eikonographiko programma tou Prōtatou*, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etaireias 15 (1989–1990) 197–220].

Κουκιάρης Αρχιμ. Σ., *Μηνολόγια και Μαρτυρολόγια στην μνημειακή ζωγραφική του ελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 2018 (Koukiarēs Archim. S., *Mēnologia kai Martyrologia stēn mnēmeiakē zōgraphikē tou elladikou chōrou*, Thessalonikē 2018).

Κουκιάρης Αρχιμ. Σ., *Η Σύναξη των Ο΄ Αποστόλων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εικονογραφία*, Κληρονομια 18/2 (Θεσσαλονίκη 1986) 289–304 [Koukiarēs Archim. S., *Ē Synaxē tōn O' Apostolōn stē vyzantinē kai metavyzantinē eikonographia*, Klēronomia 18/2 (Thessalonikē 1986) 289–304].

Μέντζου-Μεϊμάρη Κ., *Βυζαντινή αγιολογική βιβλιογραφία*, Αθήνα 2002 (Mentzou-Meimarē K., *Vyzantinē agiologikē vivliographia*, Athēna 2002).

Μουρίκη Ντ., *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου* Ι, Αθήνα 1985 (Mourikē D̲., *Ta psēphidōta tēs Neas Monēs Chiou* I, Athēna 1985).

Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μ., *Αναζητώντας τον ιδρυτή της Μονής Δαφνίου*, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 40 (2019) 193–222 [Panagiōtidē-Kesisoglou M., *Anazētōntas ton idrytē tēs Monēs Daphniou*, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etaireias 40 (2019) 193–222].

Πελεκανίδης Σ., Χατζηδάκης Μ., *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα. Καστοριά*, Αθήνα 1984 (Pelekanidēs S., Chatzēdakēs M., *Vyzantinē technē stēn Ellada. Kastoria*, Athēna 1984).

Φυτράκης Ἀ., *Λείψανα καὶ τάφοι Μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰώνας*, Αθήνα 1955 (Phytrakēs A., *Leipsana kai taphoi Martyrōn kata tous treis prōtous aiōnas*, Athēna 1955).

Χατζηδάκη Ν., *Όσιος Λουκάς*, Αθήνα 1996 (Chatzēdakē N., *Osios Loukas*, Athēna 1996).

Χατζηδάκης Μ., *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977 (Chatzēdakēs M., *Eikones tēs Patmou*, Athēna 1977).

Војводић Д., *Зидно сликарсӣво цркве свеӣоī Ахилија у Ариљу*, Београд 2005 (Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005).

Габелић С., *Манасӣир Конче*, Београд 2008 (Gabelić S., *Manastir Konče*, Beograd 2008).

Габелић С., *Манасӣир Лесново*, Београд 1998 (Gabelić S., *Manastir Lesnovo*, Beograd 1998).

Габелић С., *Забелешке из Кучевишӣа*, Зограф 31 (2006–2007) 125–133 [Gabelić S., *Zabeleške iz Kučevišta*, Zograf 31 (2006–2007) 125–133].

Грозданов Ц., *Охридско зидно сликарсӣво XIV века*, Београд 1980 (Grozdanov C., *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Beograd 1980).

Ђорђевић И. М., *Зидно сликарсӣво срӣске власӣеле*, Београд 1994 (Đorđević I. M., *Zidno slikarstvo srpske vlastele*, Beograd 1994).

Евсеева Л. М., *Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневековного художника*, Москва 1998 (Evseeva L.

М., *Afonskai͡a kniga obrazt͡sov XV v. O metode raboty i modeli͡akh srednevekovnogo khudozhnika*, Moskva 1998).

Живковић Б., *Богородица Љевишка. Цртежи фресака*, Београд 1991 (Živković B., *Bogorodica Ljeviška. Crteži fresaka*, Beograd 1991).

Живковић Б., *Раваница. Цртежи фресака*, Београд 1990 (Živković B., *Ravanica. Crteži fresaka*, Beograd 1990).

Кукијарис Архим. С., *Представе тропара у поствизантијском сликарству*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 32–33 (2003) 159–170 [Kukijaris Arhim. S., *Predstave tropara u postvizantijskom slikarstvu*, Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti 32–33 (2003) 159–170].

Логвин Г. Н., *София Киевская*, Киев 1972 (Logvin G. N., *Sofii͡a Kievskai͡a*, Kiev 1972).

Марковић М., *Појединачне фигуре светитеља у наосу и параклисима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 243–264 (Marković M., *Pojedinačne figure svetitelja u naosu i paraklisima*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1995, 243–264).

Мијовић П., *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973 (Mijović P., *Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja*, Beograd 1973).

Суботиќ Г., *Охридската сликарска школа од XV век*, Охрид 1980 (Subotiḱ G., *Ohridskata slikarska škola od XV vek*, Ohrid 1980).

Тодић Б., *Грачаница: сликарство*, Београд 1988 (Todić B., *Gračanica: slikarstvo*, Beograd 1988).

Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993 (Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993).

Chatzidakis M., Bitha I., *Corpus of the Byzantine wall-paintings of Greece. The island of Kythera*, Athens 2003.

Delehaye H., *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis*, Bruxelles 1902.

Grabar A., *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique* I, Paris 1943.

Grabar A., *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique* II, Paris 1946.

Janin R., *La géographie ecclésiastique de l' Empire Byzantin*, Paris 1953.

Jordan R. H., *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis. September – February*, Belfast 2000.

Mateos J., *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle* I, Roma 1962.

Patrologia cursus completus. Series graeca

Spatharakis I., *Byzantine wall paintings of Crete II. Mylopotamos province*, Leiden 2010.

Spatharakis I., *Dated Byzantine wall paintings of Crete*, Leiden 2001.

Underwood P., *The Kariye Djami* I, New York 1966.

Underwood P., *The Kariye Djami* III, New York 1966.

Velmans T., *Βυζάντιο. Τέχνη και Διακόσμηση*, Αθηνα 2004 (Velmans T., *Vyzantio. Technē kai Diakosmēsē*, Athēna 2004).

Thierry N., Thierry M., *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce région du Hasan Dagi*, Paris 1963.

Црквени календар као главни узор за украшавање византијских храмова

Архим. Силас Кукијарис
Атина, Грчка

Тема овог чланка је представљање одређених група светитеља у иконографским програмима живописа византијских храмова. Основни критеријум за њихово представљање пружа календар цркве, односно чињеница да су они заједно литургијски прослављани. Та иконографска пракса, по свему судећи, била је у почетку примењивана у храмовима Цариграда, у којима се обављало заједничко прослављање (*синаксис*) више светих. Највећа скупина светитеља која се прославља на овај начин јесу седамдесеторица апостола. Потом се разматра представљање група као што су четрдесет севастијских мученика, дванаест апостола, петозарни мученици, петорица персијских мученика и четворица миланских мученика. Следи осврт на приказивање скупина два или три мученика која су заједно страдала и која чине једну иконографску целину, те светих десеторице мученика критских. На крају се налази сажет закључак о односу прослављања и представљања разматраних група светих.